

UOT 94 (479.24)

MUSA QULİYEV

CƏSUR SƏRKƏRDƏ – ŞEYXƏLİ BƏY NAXÇIVANSKI-KƏNGƏRLİ

Məqalədə Naxçıvan xanı Kalbalı xanın oğlu Şeyxəli bəyin həyatından və hərbi fəaliyyətindən, onun İran şahının zülmündən ailəlikcə qaçaraq Qarabağda Rusiya təbəəliyini qəbul etməsindən, 1808-ci ildə general P.F.Nebolsinin dəstəsində Naxçıvana gəlməsindən, atasının İran zindanlarından xilas olması üçün 1809-cu ildə İrana qaçmasından ətraflı danışılır. Şeyxəli bəyin İran ordusunun sərhəngi (polkovniki) kimi 1812-ci ildə 19-20 oktyabrda Aslandüz döyüşündə iştirakından, Rusiya ordusuna əsir düşməsindən, sonralar təkrarən Rusiya təbəəliyini qəbul etməsindən və 1839-cu ildə birdəfəlik İrana qaçmasından söhbət açılır. Məqalə yeni arxiv sənədləri və çap olunmuş monoqrafiyalar əsasında hazırlanmışdır.

Açar sözlər: Qarabağ, Qarababa, Darvaza kəndi, Aslandüz döyüşü, qraf Qudoviç, Naxçıvan qalası.

Azərbaycanın, Rusiyanın və İranın hərbi tarixində öz yeri olan Şeyxəli bəy Naxçıvan-skinin hərbi fəaliyyəti haqqında Naxçıvan, Tiflis və Moskva arxivlərində sənədlər vardır. Bu arxiv sənədlərinin əksəriyyəti Qafqaz Aktlarına daxil edilmiş və Naxçıvan xanlığına aid yazılan kitablarda da istifadə edilmişdir. Amma Şeyxəli bəy müəyyən qədər ziddiyyətli bir ömür yaşadığından onun fəaliyyəti tamamilə öyrənilməmişdir. Bunu nəzərə alaraq Şeyxəli bəyə aid Tiflis və Moskva arxivlərindən tapılan sənədlər əsasında cəsur sərkərdənin həyatını və fəaliyyətini 1839-cu ilədək (yəni birdəfəlik İrana mühacirət edənə kimi) yenidən araşdırdıq.

Şeyxəli bəy I Kalbalı xan oğlu Naxçıvanski-Kəngərli Naxçıvan şəhərində doğulmuşdur. Onun doğum tarixini Ordubad şəhərinin 1832-ci ildə tərtib edilmiş kameral siyahıya görə təyin etdik. Çünki həmin ildə Şeyxəli bəy Ordubadın naibi olduğundan o, Ordubad şəhərində qeydə alınmışdır. Həmin təsvirlərdə yazılıb: “Mayor Hacı Şeyxəli bəy Kalbalı xan oğlu 50 yaşındadır”. Bu arxiv sənədinə görə demək olar ki, Şeyxəli bəy 1782-ci ildə doğulmuşdur. İndiyədək Şeyxəli bəy I Kalbalı xanın 3-cü oğlu kimi yazılırdı. Amma Naxçıvan şəhərinin 1832-ci il üçün kameral siyahısında I Ehsan xanın 40 yaşı qeyd olunub. Onda belə çıxır ki, I Ehsan xan da 1792-ci ildə anadan olub. Bu araşdırmalara əsasən demək olar ki, Şeyxəli xan qardaşı Ehsan xandan yaşca böyükdür. Başqa sözlə, Şeyxəli xan I Kalbalı xanın ikinci oğludur. Son illərdə aparılan araşdırmalardan aydın oldu ki, I Kalbalı xanın Cahanbanu və Nazlıbəyim adında qızları da olmuşdur. Həmin sənəddə əlavə olaraq qeyd edilib ki, mayor Hacı Şeyxəli bəyin iki həyat yoldaşı vardır: Tutubəyim (45 yaşında) və Nisəbəyim (20 yaşında). 1 yaşında olan oğlu və 65 yaşında olan anası Tükəzban xanım haqqında da məlumat yazılıb [8, s. 2]. Şeyxəli bəyin adı arxiv sənədlərində 1807-ci il mart ayının əvvəllərində baş vermiş siyasi hadisələrdə çəkilir. 1806-cı ilin sonunda Rusiya-Türkiyə müharibəsi başlandı və Rusiya hökuməti ordunun bir hissəsini türk cəbhəsinə göndərdi. Vəziyyəti belə görən Fətəli şah Naxçıvan xanlığını tutmağı fəallaşdırdı. Oğlu Abbas Mirzəyə tapşırırdı ki, Naxçıvan xanlığını işğal etsin. Lakin o, Naxçıvan xanı I Kalbalı xanı məğlub edə bilmədi. Abbas Mirzə diplomatik hiyləyə əl atdı. O, yaxın qohumu İrəvan xanı Hüseynqulu xana tapşırırdı ki, qonaq adı ilə I Kalbalı xanı İrəvana çağırırsın və həbs edib Tehrana göndərsin. Bu hadisənin şahidinin yazdıqlarını arxiv sənədində olduğu kimi veririk: “...Şahzadənin (Abbas Mirzənin – müəllif) Naxçıvanı təslim etmək haqqında Kalbalı xana verdiyi tələb uğur qazanmadı. Hüseynqulu xanın hiyləsi nəticəsində Kalbalı xan İrəvanda tutuldu, deyilənlərə görə şahzadənin yanına aparılacaq”.

I Kalbalı xan Hüseynqulu xanın satqınlığı sayəsində əsir edildi. 1807-ci ilin dekabr ayına kimi I Kalbalı xan öz ailəsi ilə birlikdə İrəvanda saxlanıldı və sonra Təbrizə Abbas Mirzənin sarayına göndərildi [9, s. 594, 599]. Şahzadə Abbas Mirzə Kalbalı xanı əsir etsə də, Naxçıvan üzərinə qoşun göndərməyə ehtiyat etdi. Çünki Naxçıvanın Kəngərli süvariləri ilə döyüşüb qalib gəlmək elə də asan məsələ deyildi. Kalbalı xanın həbsini gizlin saxlayan Abbas Mirzə yenə də Hüseynqulu xanın xəyanətindən istifadə etdi. Abbas Mirzə Hüseynqulu xana məsləhət bildi ki, Naxçıvana getsin. Onun Kalbalı xanla səmimi münasibətlərini bilən naxçıvanlılar qala qapısını Hüseynqulu xanın üzünə açacaqlar. O, 300 atlı və 200 piyada ilə Naxçıvana gəldi. Naxçıvanlılar Hüseynqulu xanı qalaya buraxdılar və Naxçıvan qalası onun satqınlığının qurbanı oldu [2, s. 79]. Qeyd edək ki, Hüseynqulu xanın satqınlığını Naxçıvan kəngərliləri heç vaxt unutmadılar və Abbasabad döyüşlərində bu satqınlığın cavabını verdilər. Naxçıvan xanlığına isə Abbasqulu xan hakim təyin edildi. Bu hadisələrin baş verdiyi ərəfədə I Kalbalı xanın oğlu Şeyxəli bəy öz adamları ilə birlikdə Qarabağ xanlığına gedə bildi. Qarabağ xanlığı 1805-ci ildə Rusiya dövləti tərəfindən işğal edilmişdi. İran I Kalbalı xanı “Rusiyaya sədaqətli olmaqda” təqsirləndirirdi və onun varislərini də təqib edirdi. Ona görə də Şeyxəli bəy İranın təqibindən birdəfəlik yaxa qurtarmaq üçün Rusiya hakimiyyət orqanlarına müraciətlə “Ümum-rusiya imperiyasının təbəəliyinə” qəbul olunmasını xahiş etmişdi. Qarabağda olan rus ordusunun komandanı polkovnik Afanasi Fyodroviç Aseyev idi. O, 1807-1811-ci illərdə Qarabağda Rusiya ordusunun 17-ci yeger polkuna komandirlik etmişdir. Qeyd edək ki “yeger” Rusiya ordusunda xüsusi nişançı kimi xidmət edən əsgərlərə deyilirdi. Yeger polku 19-cu piyada diviziyasının tərkibində 1804-1813 və 1826-1829 illərdə Rusiya-İran, həmçinin 1806-1812 və 1828-1829-cu illərdə Rusiya-Türkiyə müharibələrində iştirak etmişdir. A.F.Aseyev Şeyxəli bəyin “əlahəzrət imperatora əbədi sadıq olacağına” andıçmə mərasimində iştirak etmişdi. Aseyev Şeyxəli bəyə çox böyük hörmətlə yanaşırdı. 1806-1809-cu illərdə Rusiya qoşunlarının Qafqazda baş sərdarı olan qraf İ.V.Qudoviç Qarabağ xanı Mehdiqulu xana tapşırırdı ki, Şeyxəli bəyə “yaşamaq üçün kənd ayırsın və ona kömək etsin”. Mehdiqulu xan Şeyxəli bəyə Darvaza kəndini hədiyyə etdi [9, s. 267-268].

Naxçıvan xanlığında hakimlik edən Abbasqulu xan Kəngərlinin iştirakı ilə Abbas Mirzə I Kalbalı xanın yaxın adamlarına və rus ordusunun Qafqaza gəlişinə müsbət münasibət bəsləyənlərə elə divan tutdu ki, Naxçıvanın dörd nəfər adlı-sanlı adamı Şuşaya qaçdı. İran ordusunun Naxçıvanda olması çox təhlükəli idi. Çünki Rusiya ilə döyüşdə məğlub olan İran komandanlığı hər an naxçıvanlıları Arazın cənub sahilinə köçürə bilərdi. Ona görə də Rusiya ordusunun baş sərdarı İ.V.Qudoviç general-mayor Nebolsini ətraflı məlumatlandırmışdı. İ.V.Qudoviç Nebolsinə çox tələsik Naxçıvana getməyi təkidlə tələb edirdi. Ona ciddi tapşırıq vermişdi ki, naxçıvanlıların iranlılar tərəfindən Naxçıvandan Arazın o tayına köçürülməsinə imkan verməsin [2, s. 80].

Naxçıvan yürüşündən əvvəl qraf Qudoviçin general-mayor Nebolsinə verdiyi təlimatda bu məsələyə xüsusi diqqət verilirdi. Şeyxəli bəy 1808-ci ildə general-mayor P.F.Nebolsinin dəstəsində Naxçıvan yürüşündə iştirak edib. Bu yürüşdə Rusiyanın 78 zabiti, 3052 əsgəri və 9 topu vardı. Qarabağdan Naxçıvana gedən Rusiya qoşunlarına bələdçiliyi Şeyxəli bəy Kəngərli edirdi. Rusların Naxçıvan tərəfə yürüşündən xəbər tutan Abbas Mirzə Naxçıvana 1000 piyada sərbəzi göndərmişdi. Naxçıvana tərəf sürətlə yürüş edən rus qoşunlarına qarşı döyüşmək üçün Abbas Mirzə öz ətrafındakı 4000 döyüşçü ilə Naxçıvana gəldi [12, s. 43].

Rusiya qoşunları Qarababa kəndində olanda, Abbas Mirzə başda olmaqla İran qoşunu

hücuma keçdi. Arxiv sənədlərində yazılıb ki, Şeyxəli bəy içdiyi anda sədaqətli qalib persiyalılarla (iranlılarla) igidliklə döyüşdü. Rusiyanın əfsanəvi döyüşçüsü polkovnik Kotlyarevski də qələbənin Rusiya tərəfində olması üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. Qeyd edək ki, Naxçıvan yürüşündə Şeyxəli bəyin atlılarının ardınca Mehdiqulu xanın komandanlığı ilə Qarabağ və Şəki qoşunları gəlirdilər. Şəki xanlığına hakimliyi Cəfərqulu xan Şəkinski (keçmiş Xoyski) etdiyindən o da Şəki qoşunlarını bu yürüşə göndərmişdi. Rusiya ordusunda könüllü gürcü dəstələri də var idi. Rusiya ordusu ilə İran ordusunun Naxçıvan uğrunda Qarababa kəndində olan döyüşü Abbas Mirzənin məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Baxmayaraq ki, Abbas Mirzənin qoşunları general-mayor Nebolsinin dəstəsindən sayca 4 dəfə çox idi. Bu döyüşdə İran tərəfində 12 adi top və 60 ədəd qədim top da var idi. Naxçıvan xanlığının hakimi Abbasqulu xan Kəngərli də İran ordusu tabeliyində qoşun rəisi idi [2, s. 81].

Qarababa döyüşündə İran qoşunları əlverişli mövqə tutub birinci olaraq hücumu keçsələr də uğur qazana bilmədilər. Çünki Rusiyanın apardığı döyüşlərdə təcrübə qazanmış və bacarıqlı sərkerdə olan Nebolsin komandan idi. Həm də onun komandanlıq etdiyi qoşun dəstələrinə təcrübəli polkovniklər Lisaneviç, Kotlyarevski və naxçıvanlı Şeyxəli bəy başçılıq edirdilər. Qarababa döyüşündə məğlub olan Abbas Mirzə sürətlə geriye – Naxçıvana tərəf qoşunlarını çəkdi. Nebolsinin rəhbərliyi altında rus qoşunlarının Naxçıvana tərəf gəldiyini öyrənən şahzadə Naxçıvanda qalmayıb Xoy şəhərinə getdi. Noyabr ayının 1-də Nebolsin Şeyxəli xanın köməkliyi ilə Naxçıvana daxil oldu. Naxçıvanlılar başda naxçıvanlı Şeyxəli bəy öz dəstəsi ilə gəldiyinə görə rus ordusuna müqavimət göstərmədilər [9, s. 508].

Naxçıvan qalası rus qoşunları tərəfindən tutulduqdan sonra general mayor Nebolsin ali baş komandan Qudoviçin adından Naxçıvan ağsaqqallarına, ruhanilərinə və naxçıvanlıların hamısına müraciət etdi: “Siz böyük şöhrətə malik ordunun Naxçıvan vilayətinə gəldiyini bilirsiniz. Rusiya ordusunun qalib silahının gücü ilə Abbas Mirzə Baba xan oğlu (Fətəli xan - müəllif) öz ordusu ilə birlikdə məğlub edilərək böyük itki hesabına Arazın o tayına Xoy yolu ilə qayıtmağa məcbur oldu. Naxçıvan bizim ordumuz tərəfindən tutuldu və Ümumrusiya imperiyasının himayəsinə keçdi. Hörmətli ağsaqqallar, ali ruhanilər və bütün Naxçıvan xalqı! Mən böyük və humanist imperator adından sizi Ümumrusiya imperiyasının yeni sədaqətli adamları kimi qorxmamağa və inandırmağa çalışıram ki, öz yerlərinizə qayıdasınız və qalib rus ordusunun himayəsi altında əmlakımız toxunulmaz qalacaqdır. Mən sizdən tələb edirəm ki, həmişə Ümumrusiya taxt-tacına sədaqətli olasınız, həmişəlik olaraq Naxçıvan vilayətində qalacaqsınız. Sizin verdiyiniz ərzağın, mal-qaranın və digər məhsulların dəyəri ödəniləcəkdir. Əgər siz qayda-qanunu sədaqətlə yerinə yetirərsəniz, o halda mən imperator həzrətlərindən hər cür güzəşt etməyi xahiş edəcəyəm” [2, s. 83]. Qudoviçin Naxçıvan əhalisinə müraciətindən sonra yerli əhali Arazın o tayından Naxçıvana qayıtdı. Bu işdə Şeyxəli bəyin Naxçıvanda olması çox müsbət nəticə verdi. Qeyd edək ki, Şeyxəli bəyin bu məsələdə oynadığı böyük rol arxiv sənədlərində ətraflı yazılıb. Şeyxəli bəyin çox cəsur sərkerdə olduğu Rusiya komandanlığının rəsmi sənədlərində qeyd olunub. General-feldmarşal Qudoviç Qarababa döyüşü haqqında raportunda Şeyxəli bəyin igidliyini xüsusilə qeyd edərək yazırdı: “...Şeyxəli bəy general-mayor Nebolsinin bölgəsində Naxçıvana qədər sədaqətli müşayiətçi olmuş, Qarababa kəndi yaxınlığında Abbas Mirzə Baba xan oğlunun qoşunları darmadağın edilərkən iranlılara qarşı cəsarətlə vuruşmuş və sədaqətli olduğunu göstərmişdir” [12, s. 44].

Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda olan ordusunun ali baş komandanı general-feldmarşal V.İ. Qudoviç 1809-cu il fevral ayının 14-də qraf A.H. Saltıkova yazırdı: “Onun (Şeyxəli bəyin – müəllif) xidməti naminə göstərdiyi sədaqət bir də bundan ibarət idi ki, Naxçıvan

əhalisi arasındakı nüfuzdan istifadə edərək general-mayor Nebolsinin ekspedisiyasını zəruri olan ərzaq və başqa sursatla təmin etmişdir. Bir neçə dəfə İran qoşunları tərəfindən verilmiş həyəcan signalına Şeyxəli bəy öz atlılarını cəm edib bizim sərəncamımıza vermişdir. Onun dəstəsi Qarabağa qayıtdıqdan sonra Ümumrusiya dövlətinə hər cür xidmət göstərmiş və sədaqətli olduğunu nümayiş etdirmişdir”. Məktubun sonunda V.İ. Qudoviç qrafa yazır ki, “... onun (Şeyxəli bəyin – müəllif) yüksək xidmətlərinə qiymət verərək xahiş edirəm ki, imperator həzrətlərindən mükafat olaraq ona polkovnik rütbəsi verilməsi üçün əlahəzrət imperatordan acizənə xahiş edəsiniz”. Məktubu alan qraf A.N. Saltıkov Şeyxəli bəyin hünərini yüksək qiymətləndirir və Rusiya çarı I Aleksandra bu haqda məlumat vermişdi. 1809-cu ilin 5 aprel tarixində naxçıvanlı sərkərdə Şeyxəli bəy imperator I Aleksandrın məktub almışdı: “Allahın adı ilə... Bizim polkovnik Şeyxəli bəyə! Siz tərəfdən bizim imperator taxt-tacına göstərdiyiniz sədaqət və canfəşanlıq bizim diqqətimizi cəlb etdi. Bu münasibətlə sizin göstərdiyiniz xidmətə görə sizə rus ordusunun polkovniki rütbəsi və dövlət gəliri hesabına gümüş pulla maaş verilir. Güman edirik ki, bizim bu xeyirxahlığımızız sizin olacaqdır” [13, s. 890].

I Kalbalı xanın oğlu Şeyxəli bəyin polkovnik rütbəsi alması haqda bir çox mənbələr xəbər verir [13]. Araşdırmalar göstərir ki, Kəngərli süvarilərindən ilkin hərbi rütbə alan Şeyxəli bəy olmuşdur. Bu rütbə ona I Aleksandrın arvadı Yelizavetanın ad günü münasibətilə birbaşa Rusiya çarı tərəfindən verilmişdir [1, s. 38].

Qeyd edək ki, bu təltif 1809-cu ildə olub. Amma Rusiya arxivlərində, Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində Şeyxəli bəyə aid qovluqlarda onun İrana birdəfəlik çıxıb getməsi zamanı hərbi rütbəsi podpolkovnik kimi göstərilib. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Fətəli şah I Kalbalı xanın və onun oğlanlarının Rusiya ilə yaxın əlaqələri olmasını heç vaxt qəbul edə bilməyib, daha doğrusu, barışmaq istəməyib. Buna görə I Kalbalı xanın böyük oğlu Nəzərəli xanı Tehrandə girov kimi saxlayırdı. İran şahı Fətəli Qacarı qorxudan əsas səbəb isə I Kalbalı xanın, onun oğlanlarının və onların mənsub olduqları Kəngərli tayfasının süvari dəstəsinin çox mahir və sürətli döyüşçülər olması idi. General Nebolsinin 1808-ci il yürüşü uğursuz qurtardığından qraf Qudoviç Rusiya çarına istefa ərizəsi ilə müraciət edir. Elə bu zaman öz məktublarında Şeyxəli bəyin Rusiya imperiyasına böyük xidmətləri haqqında söhbət açıb. Çünki Rusiya qoşunları həmin ildə Naxçıvandan Qarabağa qayıdanda Şeyxəli bəy də onlarla geri dönməyə məcbur olmuşdu. O, yenidən Qarabağın Darvaza kəndində yaşamağa başlamışdı. Qraf Qudoviç Kalbalı xanın oğlunun çox kasıb yaşadığını qraf Saltıkova bildirmişdi: “O, (Şeyxəli bəy – müəllif) öz adamları ilə Qarabağa gələndə heç nə gətirə bilməyiblər və çətin vəziyyətdə yaşayırlar. Ona görə də onu polkovnik hərbi rütbəsi ilə təltif edib gümüşlə maaşını vermək lazımdır”. Aparılan araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, həmin illərdə Naxçıvan xanlığına Abbasqulu xan və Kərim xan başçılıq etmişlər. İran şahı Fətəli Mirzə Qacarın tapşırığı ilə 1809-cu ilin aprelində I Kalbalı xanın böyük oğlu Nəzərəli xanı Qarabağa, qardaşı Şeyxəli bəyin yanına göndərirlər. Nəzərəli xanın vasitəsilə Şeyxəli bəyə çatdırdılar ki, əgər İrana gəlməsə atasını öldürəcəklər. Ona görə də, Şeyxəli bəy atasının sağ qalması naminə, Rusiya təbəəliyinə and içsə də, qardaşı Nəzərəli xanla birlikdə mayın 5-də gizlicə Darvaza kəndini tərk edir. Bir neçə gündən sonra qardaşlar artıq Təbrizdə idilər. Bəzi mənbələrə görə, İranda onu tutub həbsxanaya salırlar [2, s. 84].

İranla Rusiya arasında qızğın müharibə gedirdi. Artıq Naxçıvanda Kərim xan taxtda idi. Abbasqulu xanı isə İranda edam etmişdilər. Rusiya ilə müharibədə məğlubiyyətini görən İran hökuməti məcbur olur ki, I Kalbalı xanı həbsdən azad edib Naxçıvana qaytarsın. Şeyxəli bəyin də atası ilə qayıtmasına icazə verilir. Bəzi sənədlərdə Şeyxəli bəyin İran ordusunda qalıb

sərhəng (polkovnik) rütbəsində xidmət etməsi haqda məlumat da var. Kərim xan Mehri döyüşlərində çətin vəziyyətə düşdüyündən, Abbas Mirzə I Kalbalı xana müraciət edir ki, o köməyini əsirgəməsin. General Nebolsinin qoşunlarının Mehridə olan polkovnik Kotlyarevskinin qarnizonuna köməyə gəlməsinə imkan verməsin. I Kalbalı xan Abbas Mirzənin bu əmrini çox uğurla yerinə yetirdiyindən, onun böyük oğlu Nəzərəli xanı Abbas Mirzə Naxçıvan xanlığına hakim təyin edir. Kərim xanı isə Tehrana göndərir. Nəzərəli xan 1810-cu ilin ortalarından 1813-cü ilədək Naxçıvan xanlığına başçılıq edib. Cəsur sərkərdə Şeyxəli bəylə bağlı məsələlərdən biri onun Aslandüz qalası yaxınlığındakı döyüşlərlə bağlıdır. Arxiv sənədlərindən məlumdur ki, 1812-ci ilin 19-20 oktyabrında Aslandüz qalasının yaxınlığında rus və İran qoşunları arasında qızğın döyüşlər gedib. Bu döyüşlərdə general P.S.Kotlyarevski Abbas Mirzəyə qalib gəlir. Artıq I Rusiya-İran müharibəsinin sonları idi. Mənbələrdə yazılan məlumatlara görə, P.S.Kotlyarevski sübh çağı Araz çayına tərəf irəliləyir. Onun dəstəsində 1500 piyada əsgər, 500 kazak döyüşçü, 6 top var idi. O, öz dəstəsi ilə 70 verst getdikdən sonra qəfildən hücum keçir. Abbas Mirzənin 36 topu olsa da, onun qoşunu geri çəkilib qalada özlərinə sığınacaq tapırlar. Amma oktyabrın 20-də gecə rus qoşunları Aslandüz qalasını da tuturlar. 1200-dən çox İran sərbazı öldürülmüş və yaralanmışdı. 537 nəfər döyüşçü və 14 nəfər hərbi rəis isə Rusiya ordusuna əsir düşür. Hərbi qənimətlər içərisində döyüş bayraqları, İngiltərə kralının Fətəli şahə hədiyyə etdiyi tökmə toplar – 36 falkonet (üzərində yazılmışdı “Krallardan üstün kraldan şahlardan üstün şahə hədiyyə”) və s. Abbas Mirzənin piyada qoşunlarına başçılıq edən ingilis zabiti Kristi də öldürülənlər arasında idi [11, s. 86-87]. Həmin əsirlərdən biri də sərhəng Şeyxəli bəy idi. Əsirlər Tiflisə aparılır. Burada indiyədək öz dəqiq həllini tapmayan bir məsələ də var. Polkovnik Şeyxəli xan Tehrandə qalib İran ordusunun tərkibində vuruşurdu, ya Abbas Mirzəyə köməyə gələn Naxçıvan xanlığının qoşunlarının başçısı idi? Çünki Qafqaz Hərbi Muzeyinin sənədlərində qeyd olunub ki, Aslandüz döyüşlərində Rusiya tərəfi 2 ştandartı (hərbi döyüş bayrağını) qənimət kimi götürüb. Həmin sənəddə qeyd edilib ki, əsir götürülən bayraqların ikisi də ancaq Abbas Mirzənin özünə məxsusdur [14, s. 45]. Rusiyanın hərbi tarixçisi V.A.Potto isə rusların 5 bayrağı qənimət götürdükələrini yazır. Bəzi tədqiqatçılar isə rusların əsir götürdükələrini bayrağın birinin Naxçıvan xanlığına aid olduğunu yazsalar da, hələ ki axtarırlar bunu sənədlərlə təsdiqləmir. Ona görə də Aslandüz döyüşünün ciddi tədqiqata ehtiyacı vardır. Şeyxəli bəyi Tiflisdə Rusiya qoşunlarının baş komandanı general N.F.Rtişev əsirlikdən azad edir və İrana yola salır. General Rtişev özü bu haqda Peterburqa məlumat verir ki, Naxçıvanın keçmiş xanı kor Kalbalı xanın əsir düşən İran polkovniki Şeyxəli bəyi mənə təmiz qəlblə söz verdiyindən əsirlikdən azad etdim. O, söz verdi ki, onun mənsub olduğu nəsil və onun özü İranda özlərini təhlükəsiz hiss edə bilməzlər. Söz verdi ki, öz ailəsini və tabeliyində olan insanları götürüb, Qarabağa gedəcək və orada yaşayacaq, həmişəlik Rusiyanın təbəəsi olacaqdır” [10, s. 694-695].

1813-cü ilin 1 yanvarında general Kotlyarevski hücum edib Lənkəran qalasını tutdu və həmin ilin 12 oktyabrında Rusiya ilə İran arasında Qarabağda, Zeyvə çayının sahilindəki Gülüstan kəndində “Əbədi sülh və dostluq” müqaviləsini – Gülüstan sülh müqaviləsi bağlandı. Qacarlar Azərbaycanının böyük bir ərazisini, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından başqa. Rusiya imperiyasına verdilər [11, s. 123-124]. Naxçıvan və İrəvan isə yadellilərə qarşı mərdliklə döyüşürdülər. Onlar istəyirdilər ki, tarixi müstəqillikləri qorunsun və super gücə malik olan Rusiya ilə dostluq münasibətləri saxlanılsın. Aparılan uğursuz diplomatik danışıqlar, 1826-1828-ci illərdə ikinci rus-iran müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Ehsan xan və qardaşları, xüsusilə Şeyxəli bəy qraf Paskeviçlə razılaşaraq ona kö-

mək edirlər. İranla Rusiya arasındakı gərgin diplomatik danışıqlardan sonra Türkmənçay müqaviləsi bağlanır [10]. Amma Rusiya sarı Naxçıvanskilərə Paskeviç vasitəsilə verdiyi vədi yerinə yetirmir. Rusiya çarı 11 mart 1828-ci il manifestindən sonra İrəvan və Azərbaycan xanlıqlarının ərazisində qondarma “Erməni vilayəti” yaradır. Ehsan xan Naxçıvan xanlığına naib, qardaşı Şeyxəli bəy isə Ordubad şəhərinə naib təyin edilir [12, s. 64].

Rusiya hökuməti onların hər ikisinə köməkçi olaraq ruslardan köməkçilər təyin edir. Bunlar bir növ xanlığı və Ordubad dairəsini idarə etmək üçün təyin edilmişdilər. Yəni iki hakimiyyətlik yaranmışdı. Bu isə xanları razı salmırdı. Kəngərli süvariləri 1828-ci ildən sonra Rusiyanın apardığı bütün döyüşlərdə iştirak etmişlər. Sonralar Ordubadın Nürgüt kəndində rus qoşunları ilə vuruşan qaçaqlara görə Şeyxəli bəyi günahlandırırlar. Hətta iş o yerə çatır ki, onu Sibirə sürgünə göndərmək planı da hazırlanır. Amma bir rus kazak əsgər dostu bu haqda Şeyxəli bəyə xəbər verir və o, Şərur mahalının Baş Noraşəndən (Cəlilkənddən) Arazın o tayına keçir və bir daha Naxçıvana qayıtmır [11]. Sonralar qardaşı Ehsan xan Rusiya çarına məktublar yazaraq xahiş edir ki, Şeyxəli bəyin əvvəlki xidmətləri nəzərə alınsın və onun Naxçıvana qayıtmasına icazə versin. Çox təəssüf ki, Ehsan xan buna nail ola bilmir. Çünki rus xəfiyələri mərkəzə xəbər verirdilər ki, Şeyxəli bəy gizli olaraq Abbas Mirzə ilə yazışır və s. Şeyxəli bəylə bağlı (bu məsələ ilə əlaqədar) arxiv sənədlərindən məlum olur ki, 1839-cu ildə Naxçıvanı tərk edib. Onun ailəsi və övladları Naxçıvanda qalırlar. Şeyxəli bəyin Naxçıvandakı və Ordubaddakı əmlakını, malikanələrini həbs edirlər. Torpaqlarını isə dövlət xəzinəsinə verirlər [7].

Şeyxəli bəy 1827-ci ildə mayor, 1837-ci ildə isə podpolkovnik hərbi rütbələrini almışdır. Şeyxəli bəy Naxçıvanda və Ordubadda böyük nüfuz sahibi olub. Xalq I Kalbalı xanın oğlu Şeyxəli bəyin işindən, yeritdiyi ədalətli siyasətdən çox razı idi. Şeyxəli bəy xanlıq titulu almasa da hamı ona ehtiramla Şeyxəli xan deyə müraciət edirdi. Aparılan axtarışlar göstərir ki, XIX əsrin görkəmli hərbiçilərindən biri Şeyxəli bəy Rusiya ordusunun polkovniki olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov İ. Kəngərli və Naxçıvan xanlığı. Azərbaycan tarixində Naxçıvan: Tarixi oçerklər. Bakı, 1996, 141 s.
2. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Azər nəşr, 1996, 106 s.
3. Gürcüstan Milli Arxivi: f. 2, siy. 1, sənəd 3833, 48 v.
4. Gürcüstan Milli Arxivi: f. 11, siy. 1, sənəd 11, 142 v.
5. Gürcüstan Milli Arxivi: f. 11, siy. 1, sənəd 3477, 89 v.
6. Gürcüstan Milli Arxivi: f. 16, siy. 1, sənəd 6117, 69 v.
7. Gürcüstan Milli Arxivi: f. 2, siy. 1, sənəd 6019, 16 v.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA): F. 314, siy. 6, iş 11.
9. АКАК (Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссией): в 12-и томах. Т. III, Тифлис: Типография Глав. Управления Наместника Кавказа, 1869, 760 с.
10. АКАК. Т. V, Тифлис, 1874, 1170 с.
11. Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан первой трети века (Из военно-политической истории). Москва, 1969, 151 с.
12. Нагдалиев Ф.Ф. Ханы Нахичеванские в Российской империи. Москва: Новый Аргумент, 2006, 432 с.

13. Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху присоединения к Российской империи. СПб., 1852, 1231 с.
 14. Указатель по Кавказскому военно-историческому музею. Тифлис, 1907, 304 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
 E-mail: *kuliyevm@yandex.ru*

Musa Guliyev

BRAVE COMMANDER – SHEYKHALI BEY NAKHCHIVANSKI-KANGARLI

The paper deals with the life and military activity of Sheykhali bey, the son of Nakhchivan khan I Kalbali khan, his family's escape from the oppression of the Shah of Iran, and his acceptance of Russian citizenship in Karabakh. Mentioned in detail about his arrival in Nakhchivan in 1808 with the detachment of General P.F.Nebolsin, he escapes to Iran in 1809 to rescue his father from Iranian prisons. Also noted that Sheikhali Bey's participation in the Battle of Aslanduz on 19-20 October of 1812 as a sergeant (colonel) of the Iranian army, and then he was captured by the Russian army, and later he accepted Russian citizenship. He participated in the Russo-Iranian war in 1826-1828, and fled to Iran once and for all in 1839. The paper is based on archival documents and printed monographs.

Keywords: *Karabakh, Garababa, Darvaza village, battle of Aslanduz, count Gudovich, Nakhchivan fortress.*

Муса Кулиев

ОТВАЖНЫЙ ПОЛКОВОДЕЦ – ШЕЙХАЛИ БЕК НАХЧЫВАНСКИЙ-КЕНГЕРЛИ

В статье рассказывается о жизни и военной деятельности отважного полководца, сына Калбалы хана I Кенгерлинского Шейхали бека. Также рассказывается о принятии им подданства России после бегства с семьей от угнетений персидского шаха в Карабах, о выступлении в Нахчыван в составе отряда П.Ф.Небольсина в 1808 году. Сообщается об участии Шейхали бека как персидского полковника в 1812 году 19-20 октября в сражении при Асландузе, об участии в русско-персидской войне 1826-1828 годов и о том, как он в последний раз бежал в Персию в 1839 году. Статья подготовлена на основе новых архивных материалов и изданных монографий.

Ключевые слова: *Карабах, Гарабаба, деревня Дарваза, Асландузское сражение, граф Гудович, крепость Нахчыван.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 24.06.2021
Son variant 06.07.2021